

Journal of Religious Culture

Journal für Religionskultur

Ed. by / Hrsg. von Edmund Weber

in Association with / in Zusammenarbeit mit Matthias Benad

Institute for Irenics / Institut für Wissenschaftliche Irenik

Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main

ISSN 1434-5935- © E. Weber

Nr. 43b (2001)

DİNDARLIK VE ÖLÜM KAYGISI

Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri

Yrd. Doç. Dr. Murat YILDIZ

(İzmir - Dokuz Eylül üniversitesi – İlahiyat Fakültesi)

Ölüm yabancıısı olmadığıımız bir hadisedir. Herhangi bir sebepten dolayı sık sık karşımıza çıkan ve bizde karmaşık duyguların yaşanmasına yol açan kaçınılmaz ve evrensel bir olgudur. İnsan, böyle bir gerek karşısında, hissettiği kaygı ve korkuların olumsuz etkilerini azaltmak veya mümkünse ortadan kaldırmak için kültürel, felsefi ve dinsel araçlara yönelmiştir. Buna karşın, felsefi ve dinsel sistemler de, insanın ölüm kaygı ve korkusuyla başetmesine yardımcı olma gibi bir fonksiyonlarının olduğunu ileri sürmüşlerdir. Antropoloji ve etnoloji bilim dalları tarafından yapılan araştırma sonuçları, ölüm ve din kavramlarının, birbiriyle ilgili olduklarını ve bu ilişkinin varlığının insanlık tarihi kadar eskiye dayandığını ortaya koymuştur. Ölüm ve din, her dönemde filozoflar, bilim adamları, şairler, yazarlar ve din adamları başta olmak üzere, tüm insanların ilgilerinin üzerinde odaklaştığı iki kavram olmuştur (Yıldız, 1999).

Ölüm söz konusu olduğunda, ünlü sufilerin “sanki ölüm yokmuş”, “sanki ölüm onlar için geçerli değilmiş” gibi bir tutum sergilemiş olduklarını ilgili kaynaklardan öğrenmekteyiz. Onlar ölümü “uykudan uyanmak, sevgiliye kavuşma, ten kafesinden kurtuluş, mekan değiştirme, dosta ulaşmayı sağlayan bir köprü” olarak değerlendirmişlerdir. Sufiler, her zaman ölümün kaçınılmazlığının farkındadırlar. Fakat onlar, ölümden korkmak veya kaçmak yerine onu, amaçlarına ulaştıran bir araç olarak değerlendirirler, yani bir köprü olarak, Allah’a ulaştıran bir geçit olarak kabul ederler. Bunun yanı sıra, hayatın bir rüya hali, ölümün ise uykudan uyanma hali olduğu sufiler tarafından sık sık dile getirilmiştir. Gazali’ye göre, insan uykuda iken rüyada görülen bir takım şeylerin varlığına inanır. Rüya esnasında onlardan şüphe etmez. Sonra uyanınca rüyada gördüklerinin hiçbirinin aslının olmadığını anlar. Dünya hayatı ahirete nisbetle bir uyku hali sayılabilir. Öyleyse içinde bulunduğumuz hayat, bir rüyadan başka bir şey değildir, ölünce uyanacağız. (Gazali, 1970, s.16-17).

Sufilerde ölüme ilişkin ikinci anlayış ise, ölüm fenomeninin bir dönüş, göç olarak değerlendirilmesiyle ilgilidir. Sufilere göre, ölüm insanın dünyaya gelmeden önceki mekanına ve Tanrı’sına dönüşünü sağlar. İnsanın dünyadaki durumu ise, bir

ayrılık halidir. Bu, K.Kerim’de şöyle ifade edilmektedir: “Biz Allah’a aitez ve yine O’na dönenleriz” (11: 156); “Her canlı ölümü tadıcıdır. Sonra Biz’e döndürülürsünüz” (29:57); “Ey mutmain nefis, razı olan ve olunmuş şekilde Rabb’ine dön...”(89: 27-28). Bu ayetlerde, Tanrı’dan gelmek ve O’na dönmek konusu, aslında bir ayrılığın varlığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla ölüm ruhun aslına dönmesi ve Rabbi’ne kavuşması için bir geriye çağrısından başka bir şey değildir.

Tasavvuf düşüncesinde insan, yaratıcısında koparak bu dünyaya gelmiştir ve bu dünyada insan bazı şeyler elde etmek amacıyla yapılan bir yolculuktur. Bu yolculukta ruh, binek olarak bedeni kullanmaktadır. İşte ölümlerle, bu yolculuk bitecek ve ayrılık sona erecek, ruh arzu ettiği bir süre için uzak kaldığı mekanına varacaktır. Burada tasavvufun ortaya koyduğu “ilahi aşk” anlayışı da bu konuyu açıklamada devreye girmektedir. Yani *Seven* (insan) ile *Sevilenin* (Tanrı), diğer bir tabirle *Aşık* ile *Maşuk*’un kavuşmalarıdır ölüm. Bunu Mevlana **düğün gecesi** (*Şeb-i aruz*) benzetmesiyle çok güzel nitelendirmektedir. Mevlana, Tanrı’ya kavuşturacağı için, ölümü şekerden bile lezzetli bulmaktadır. (Gölpınarlı, 1985, s.134).

Sufilerin ölüme ilişkin yukarıda verilen bu genel tutumlarının yanı sıra, kendilerini bir sufi olarak en üst makama çıkma yolunda, olgun bir insan olma sürecinde, kendini gerçekleştirmede ölüm fenomeninden faydalandıkları bilinmektedir. Yani bu ölüm bilincinin geliştirilmesi vasıtasıyla gerçekleştirilen bir eğitim sürecidir. Bu anlayışın kaynağı ise, İslam Peygamberi Muhammed’in “ölmeden önce ölüyoruz” ifadesine dayanmaktadır. Bu ifadeye göre, insan dünyadaki hayatını gelişigüzel, amaçsız, kendisine ve çevresine karşı sorumsuzca yaşamamalı, her an öleceği gerçeğini aklından çıkarmadan Tanrı’sının huzuruna utanmadan, çekinmeden çıkabileceği şekilde bir hayat yaşamalıdır. Bundan dolayı, ölüm bilincini canlı tutmak için sufiler, rabita’ul-mevt adı verilen bir alıştırmayı sık sık yaparlar. Bu alıştırmada sufi veya sufi olma yolundaki öğrenci (mürid) kendinin öldüğünü ve ailesinin, yakınlarının, sevdiklerinin kendisine ağladıklarını cenazesini yıkanıp kefenlendiğini ve kabre götürüldüğünün, kabirde sorgu meleklerinin sorularına nasıl cevap vereceğini düşünürler, hatta bazen kabre konulma işlemini, bir çukura girerek tecrübe ederler. Türk sufi Ahmed Yesevi altmış üç yaşına girdikten sonra, toprağın 3 metre altına küçük bir hücre (çille-hane) yaptırarak hayatının bir kısmını burada geçirdiği nakledilmektedir. (Köprülü, Tarihsiz, s.75).

Sonuç olarak, bu anlayış ve alıştırmaların, sufilerin ölüme ilişkin geliştirmiş oldukları olumlu tutumların oluşmasında ve onun iyi bir insan olma çabasına katkıda bulunduğu söylenebilir.

Böyle olumlu bir tutum karşısında bir kısmımız şaşkınlık içinde, “ölüm aklımıza geldiğinde ağzımızın tadını kaçırmak, korkarken, soğuk terler dökmemize yol açarken, bu adamlar neredeyse ‘yaşasın öleceğiz, iyi ki ölüm var’ nidalarıyla kutlamalar yapıyorlar” diye düşünebiliriz. Acaba her birimizin ölümle ilgili duygu, düşünce ve tutumları yukarıdaki iki kategoriden hangisine girmektedir? Acaba kendini dindar olarak değerlendiren kişilerin ölüme ilişkin tutumları mutasavvıfların ortaya koydukları olumlu tutuma yaklaşmakta mıdır? *İkinci soruya “evet” cevabını vermek oldukça güç olduğu gözükmektedir.* Dolayısıyla, **dini sistemin kendisinden daha çok dini anlayışların**, ölüm kaygısıyla baş etmede her zaman başarılı olduğunu söylemek gerçekçi olmaz.

Gerçekleştirdiğim bir araştırmamın* sonucunda, dindarlıkla ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Bu ilişkiye göre, dindarlık düzeyi yükseldikçe, ölüm kaygısı düzeyi de yükselmektedir. Bununla birlikte, ‘ölüm kaygısı düzeyi yükseldikçe dindarlık düzeyi de yükselmektedir’ bulgusu da elde edilmiştir. Bu

genel verileri daha ayrıntılı incelemek için yapılan istatistik işlemler sonucunda ölüm kaygısı ile dindarlığın karşılıklı olarak birbirlerine etkisi olduğu saptanmıştır. Araştırmanın sonucunda, dindarların ölüm kaygılarının, daha çok ‘ölürken acı çekmek’, ‘günahkârlık duygusu’ ve buna bağlı olarak ‘öte dünyada başına gelebilecek kötü hallerden dolayı kaynaklandığı’ söylenebilir.

Burada şunu da belirtmekte yarar var. Her bireyin ölüm kaygısının kaynağı aynı olmayabilir. Bazı insanlar, sevdiklerinden, eşi ve çocuklarından ayrılacağını düşünerek ölüme ilişkin bir kaygı hissederken, bir başkası, bedeninin toprakta, böceklere, haşaratlara yem olacağını düşünerek veya mezarda yapayalnız kalacağını hayal ederek, ya da dünyada sahip olduğu zenginliklerden, konfordan, sosyal statüden ayrılacağını düşünerek, ölüme ilişkin bir kaygıya sahip olur.

Dindar bireyin ölüm kaygısının oluşmasında, son olarak sayılan sebeplerin etkisi olmakla birlikte, sanki daha çok, ‘ölürken acı çekmek’,... gibi sebeplerin belirleyici olduğu söylenebilir. Bunun sonucu olarak da, dindarlık-ölüm kaygısı ilişkisi hakkındaki yorumlar bu perspektiften yapılacaktır.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Mensuplarını huzurlu, mutlu, uyumlu ve psikolojik yönden sağlıklı bireyler olmasını en önemli amaç ve fonksiyonları arasında kabul eden bir din, nasıl olurda aynı zamanda ölüm kaygısını varlık alanına çıkarır? Bir taraftan din, ölümsüzlük inancıyla mensuplarına güven verirken, bir taraftan da gelecek bir hüküm gününe olan inancıyla da mensuplarının ölüm kaygısı düzeylerini nasıl artırabilmektedir? Dolayısıyla din, ikili bir işlev görmektedir: **1) Din, öğretilerini yeterince önemsemeyen veya emir ve yasaklarını tam yerine getiremeyen mensuplarına ahiretteki cezaları gösterip, ölüm korkularını artırmak suretiyle, kabul ettiği ideal insan modeline bireyi yönlendirmektedir. 2) Din, çeşitli nedenlerden dolayı yüksek ölüm kaygısıyla muzdarip olan mensuplarına da, ölümsüzlük ve cennetin varlığından veya ölümün güzel yönlerinin olduğundan bahseden öğretilerini devreye sokarak, bireyin ölüm kaygısını azaltmaya veya gidermeye çalışır. Bu durum, İslam kültüründe **korku-ümit** (havf-reca) dengesiyle yorumlanır. Allah’tan ümidi kesmenin iyi karşılanmadığı¹ İslam dininde, ümitsizlik içinde olan müslümanları bu durumdan kurtulmaları için birçok ayet² ve hadis³ mevcuttur. Öte taraftan inananların korku düzeylerini artırıcı ayet⁴ ve hadislerle⁵de karşılaşılmaktadır. Gazali, ümidin insanoğlunu Allah’ın yakınlığına ve cennete yönlendirdiğini ve korkunun da cehennem ateşinden, elemli azaplardan korumak için bir kamçı görevi yaptığını belirtir.⁶**

Bu arada, *dinî eğitimde acaba korku=ümit dengesi korunabilmiş midir?* sorusuna, ‘hayır korunamamıştır’ diye cevap verilmesi sanki daha doğru olacaktır. Din eğitimi daha çok korkutma ve ceza ağırlıklı bir eğitim anlayışı tercih edilmiş olduğu gözlenmektedir.⁷ Dolayısıyla ölümlle ilgili olarak da daha çok ölümün ve ölümden sonraki hayatın dehşeti acıları-ızdırapları ön plana çıkarılmış ve yoğun bir şekilde işlenmiştir. Burada iki konu ortaya çıkmaktadır. Birincisi, ölürken çekilen acılarla ilgili, ikincisi de öldükten sonra kabirdeki hallerle başlayan ahiretteki mahkeme, sırat, cehennem gibi hususlarla devam eden, insanı dehşete düşürücü bir tablo çizilmesidir.

Bunun için, konunun bu iki başlık altında değerlendirilmesine devam edilecektir.

Ölüm kaygısı veya korkusunun sebeplerinden birincisi, ölürken acı ve ızdırap çekileceği düşüncesi ve inancıdır. Bu inancın oluşmasına, ölümlerin daha çok vücudun işleyişini bozan bir hastalık veya bir darbe, yaralama vb. gibi durumlardan sonra gerçekleşmesinden kaynaklanabilir. Bu düşünce ve inancın oluşmasında ikinci ve önemli bir etken de, **sekerâtu’l-mevt**’te (ölüm sarhoşluğu anında) can çekişmenin şiddeti hakkında dinî literatürdeki geniş açıklamalardan kaynaklanabilir. Çünkü bu açıklamalarda, peygamberin, sahabinin, evliyaların, alimlerin ölüm anında nasıl

korktuklarından başlayarak, günahkâr ve inançsızların ölürken ne tür acı ve ızdıraplar çekecekleri, nelerle karşılaşacakları uzun uzun anlatılmaktadır.⁸

İnsanın ölümden korkmasının ikinci sebebi de, ölümden sonraki hayattır. Bu sebep ister dindarlık düzeyi düşük, ister orta, isterse yüksek olsun, genelde tüm dindarların ölüm korkularının en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Çünkü mensup olduğu dinin öğretilerine göre, günah işleyenler ahirette ceza göreceklerdir. Günah işlemeyen insan olmayacağına göre⁹ ahirette cezalandırılma korkusu kaçınılmaz olacaktır. Bundan dolayı o insan, ahirete açılan bir kapı olarak değerlendirilen ölümden korkma düzeyi artacaktır. Bu konuda da dinî literatürün etkisi söz konusudur.

Bu dini literatürde sunulan bilgiler şüphesiz yaygın veya örgün eğitim vasıtasıyla günümüze kadar müslüman bireylere aktarılmış olduğu bilinmektedir. Gazali'nin eserlerinde olduğu gibi, —ondan etkilenmiş veya etkilenmemiş olsun— müslümanlar tarafından değer verilen bir çok kitabın ve o kitapların etkisinde kalmış din görevlilerinin korku eğilimli bir eğitim modeli tercih etmiş oldukları görülmektedir. Dolayısıyla eğer ortada olumsuz bir tablo varsa, bu durumun, dini sistemin kendisinden değil de, din bilginleri ve din görevlilerinin yorumlama biçimlerinden kaynaklanabileceği düşünülebilir. Araştırmamızın aşağıda özetlenerek sunulan bulguları bu düşünceleri desteklemektedir:

Ölümün acı ve ızdırap verici bir olay olduğu konusunda, deneklerin % 85'i Ölüm Kaygısı Ölçeği'ndeki "*Acı çekerek ölmekten korkarım*" ifadesine katıldıkları gözlenmektedir. Ayrıca dindarlıkla bu ifade arasında pozitif bir korelasyon ($p>.05$) vardır. Yani, dindarlık düzeyi düşük olanların % 80'i, orta olanların % 84'ü, yüksek olanların ise % 89'unun bu ifadeye katıldıkları saptanmıştır.

Ölümden sonraki hayatta karşılaşılacak ceza ve azaplar konusunda, deneklerin % 55'inin "*Ölümden sonraki hayat beni büyük ölçüde kaygılandırır*" ifadesine katılmış oldukları gözlenmiştir. Daha dikkat çekici bulgu ise, dindarlık düzeyleriyle bu ifade arasındaki pozitif korelasyonun anlamlı olmasıdır ($r=.27$, $p<.001$). Dindarlık düzeyi düşük olanların % 24'ü, orta olanların % 58'i ve yüksek olanların da % 72'sinin sözkonusu ifadeye katıldıkları tespit edilmiştir.

Diğer bir bulgu da, Dindarlık Ölçeğinin Duygu boyutundaki "*Ölümlü hatırlatan bir durumla karşılaştığımda, ahirette başıma gelebilecek şeyleri düşünerek bir ürperti ve heyecan duyarım*" ifadesiyle hem ölüm kaygısı ($r=.25$) hem de dindarlık ($r=.72$) arasında $p<.001$ düzeyinde anlamlı korelasyonların varlığı saptanmıştır. Yapılan Tek-yönlü varyans analizi ve Tukey-HSD testi sonuçları, dindarlık düzeyinin artmasıyla, ölümden sonraki hayata ilişkin olumsuz kanaatlerden dolayı ölüm kaygı ve korkularında da anlamlı bir artışın olduğunu ortaya koyar. Bu sonuçlarla paralellik gösteren bir başka bulgu da, Hökelekli (1992) tarafından elde edilmiştir. O, gerçekleştirdiği bir çalışmada, dindarlık düzeyleri orta ve yüksek olanların, en yüksek oranda, ilâhî huzurda hesap vermekten dolayı ölümden korktuklarını belirtmektedir. Dolayısıyla dindarlık düzeyi arttıkça, buna paralel olarak sözkonusu dinî kültürle teması o düzeyde artmakta, bunun sonucu olarak da, ölüm ve ölüm sonraki hayata ilişkin kaygı ve korkuları artmaktadır. Yine, Florian ile Kravitz (1981) ve Florian ile Har-Even (1983-84) dindar ve dindar olmayan bireylerden oluşan yahudi örneklemelerde gerçekleştirdikleri çalışmalarda, ahiretteki cezayı sezinleyip beklediklerinden dolayı, dindar grupların ölüm korkularının, dindar olmayan gruplara göre daha yüksek olduğunu rapor etmişler, dindar olmayan grupların ise, kendilerini yokolacağı faktöründe büyük korku sergilemiş olduklarını saptamışlardır. Aynı şekilde Feifel de (1959), dindar bireylerin dindar olmayanlardan ölüm korkuları daha fazla olduğunu belirtmektedir. O, dindar bireylerin "cehenneme gidebilirim", "günahlarımı affettirmek istiyorum" gibi ahiretle ilgili konulardan dolayı;

dindar olmayan bireylerin ise, “bazı şeyleri tamamlamak istiyorum”, “hayatı seviyorum ve devam etmesini istiyorum”, “ailemin geçimi nasıl sağlanacak” gibi düşüncelerden dolayı ölümden korkmakta olduklarını ifade eder (s.121).

Dindarlık, ölüm sonrası hayata ilişkin kaygılar, ölüm kaygısı ilişkilerinin incelenmesi bir başka konuyu daha ortaya çıkarmaktadır ki, o da: **Günahkârlık duygusudur**. Zira, dinî inancın önemli bir unsuru olan ahirete iman ve ilâhî mahkemede yargılanma inancı, günah işlememesi mümkün görünmeyen¹⁰ inanan bireyin günahkârlık duygusunun yol açacağı kaygıyı besleyecek bir özelliğe sahiptir (Krech ve ark., 1974, s.578; Hilgard ve ark., 1975, s.440). Buna paralel olarak da bu durum, ölüm kaygısını artırabilmektedir. Bu düşünce, çalışmamızda kullanılan Dindarlık Ölçeği'nin Duygu Boyutunda yer alan “*Günah işlediğimi düşündüğümde, pişmanlık ve huzursuzluk hissederim*” ifadesiyle Ölüm Kaygısı Ölçeği arasında yapılan istatistik hesaplamaların sonuçları tarafından desteklenmiştir. Meadow ve Kahoe (1984), çoğunlukla, kişisel dinî inancın doğumunu gerçekleştirmek için, sancıları artıran *günahkârlık duygusu* ve başka kaygıları zaman zaman üreten bazı dinî sistemlerin, bir ebe görevini üstlendiklerini ifade ederler (s.321-22). Dolayısıyla dinî inançlar ve pratikler, fiziksel, sosyal, psikolojik ve egzistansiyel kaygı ve korkuları motive edebilmektedir (s.321). Bu konularda gerçekleştirilen çalışmalardan Funk'un (1956), 17-19 yaşları arasındaki 255 üniversite öğrencisi üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında, genel kaygı ile dinî inanç arasında pozitif korelasyonun olduğu rapor edilmiştir. Benzer sonuçlar, Okebukola (1986) ile Gilliland ve Templer (1985-86) tarafından yapılan çalışmalarda da elde edilmiştir.

Sonuç olarak, dindar bireyin ölümden daha fazla korkmasının, aldığı dinî eğitimin niteliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Yani eğer dinî kültürde sunulan korku-ümit dengesi bozularak daha çok korkutma ağırlıklı bir din eğitimi ve öğretimiyle bireyler eğitilirse ve bu durum nesilden nesile aktarılırsa, bu konu, ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili açıklamalarda daha yoğun bir şekilde işlenirse, böyle korkutma ağırlıklı açıklamalar aynı zamanda günahkârlık duygularını besleyerek ölüm korkusunun daha canlı olarak ortaya çıkmasını kolaylaştıracaktır. Tüm bu etkenler, dindar bireyin ölüm kaygısını artırmada önemli rol oynamaktadır.

DİPNOTLAR

* Bu makale, “*Dini Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*” (İzmir: D.E.Ü. Sosyal Bil. Ens., 1998) başlıklı doktora tezinden hazırlanmıştır.

Yapılacak yorumlar, doktora tezimde kullanılan örneklem grubundan elde edilen verilere dayanmaktadır. Sözkonusu çalışmada, örneklem grubu, Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı yedi fakültede (Eğitim, İİBF, Tıp, Hukuk, Mühendislik, İlahiyat ve Güzel Sanatlar Fakülteleri) öğrenim gören öğrenciler arasından tesadüfi yöntemle seçilmiş 555 öğrenciden (Kız= 195, Erkek= 360) oluşmaktadır. 16-42 yaşları arasında olan deneklerin yaş ortalaması 21.02'dir (ss. 3.01). Çalışmada veri toplama araçları olarak, Dinî Hayat Ölçeği ile birlikte Templer'in (1970) Ölüm Kaygısı Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen veriler, hipotezlere uygun istatistik işlemlerle analiz edilmişler ve değerlendirilmişlerdir.

¹ “Ey Muhammed! De ki: Ey kendilerine kötülük edip aşırı giden kullarım! *Allah'ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin*. Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar. Çünkü O, bağışlayandır, merhametlidir.” (Zümer: 53).

² Ra'd:6; Duhâ:5; Ahzab:43. Ör.: “...İyi bil ki Allah, çok bağışlayan, çok esirgeyendir” (Şûra:5)

³ Örneğin, “Allah mahlukatı yarattığı zaman yanında bulunan Arş'in üzerindeki bir kitaba şunu yazdı: Muhakkak ki rahmetim gadabıma galebe çalmıştır. (Buhari, Sahih, Tevhid 15, c.:VIII/171; Tevhid 22, c.:VIII/176; Müslim, Sahih, Tevbe 14 (No.2751) c.:III/2107).

— “Allah’ın yüz rahmeti var. Bunlardan biriyle mahlukat kendi aralarında birbirine merhamet gösterirler. Doksan dokuz rahmet de kıyamet günü içindir”. (Müslim, Sahih, Tevbe 20 (No.2753) c.:III/2108).

— “... ‘Bu kadının, çocuğunu ateşe atacağına kanaatiniz olur mu? diye soran peygambere, sahabi ‘hayır’ diye cevap verince, o: ‘Allah’ın kullarına olan rahmeti, bu kadının çocuğuna olan şefkatinden fazladır’ demiştir (Buhari, Sahih, Edeb 18, c.:VII/75; Müslim, Sahih, Tevbe 22 (No.2754) c.:III/2109).

⁴ —“Ayetlerimize ancak, kendilerine hatırlatıldığı zaman secdeye kapananlar, büyüklük taslamayarak Rablerini överek yüceltenler, vücudlarını yataklardan uzak tutup korkarak ve umarak Rablerine yalvaranlar ve verdiğimiz rızıklardan sarfedenler inanır”. (Secde:15-16)

— “... Sizden önce Kitab verilenlere de, size de ‘Allah’tan korkun!’ diye tavsiye ettik”. (Nisâ: 131).

— “O şeytan sizi kendi dostlarından korkutuyor, eğer inanmış iseniz, onlardan korkmayın benden korkun” Âl-i İmrân: 175.

Ayrıca bkz. şu ayetlere: Mü’minûn: 60; Enbiya:90; Tevbe:82; Meryem:71; Rahman: 46.

⁵ Tirmizi, Sünen, Zühd 9 (No:2313) c.:IV/557; İbn Mâce, Sünen, Zühd 19 (No:4190), c.:II/1402. Örnek: “Ben sizin içinizde Allah’tan en fazla korkanızımdır” (Buhari, Sahih, İman 14, c.:I/10).

⁶ Gazali, İhya, c.:IV, s.243.

⁷ Ay, 1989, s.99-102; Ay, 1994, s. 7, 8, 177, 312.

⁸ Gazali, a.g.e., c.:IV, ss.809-817 ve ss. 301-327; İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte, c.:15, ss. 230-231.

⁹ “Âdem oğlunun hepsi hata edicidir....” (Tirmizi, Sünen, Kıyame 49).

¹⁰ Bkz. 9 nolu dipnot.

KAYNAKLAR

AY, M.E. (1989). **Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım?** (II. Baskı). İstanbul: Gonca Yayınevi.

----- (1994). **Din Eğitiminde Mükâfat ve Ceza** (II. Baskı). İzmir: Nil Yayınları.

BUHARI, M. b. İ. (1992). **el-Câmiu’s-Sahih** (I-VIII). İst.: Çağrı Yayınları.

CANAN, İ. (1988). **Kütüb-i Sitte: Muhtasarı Tercüme ve Şerhi** (I-XIII). Ank.: Akçağ Yay.

FEIFEL, H. (1959). “Attitudes toward death in some normal and mentally ill populations”. In H. Feifel (ed.). **The Meaning of Death**, pp. 114-132, New York: McGraw-Hill.

FLORIAN, V. & HAR-EVEN, D. (1983-84). “Fear of personal death: The effects of sex and religious belief”. **Omega**, 14 (1): 83-91.

----- & KRAVETZ, S. (1981). **Fear of Personal Death, Attribution, Structure, and Relationship to Religious Belief**. (Unpublished Paper) Bar Ilan Univ.

FUNK, R.A. (1956). “Religious attitudes and manifest anxiety in a college population”. **American Psychologist**, 11:375.

GAZALİ, E.H.M. (1970). **El-Munkızu mine’d-Dalal**. İstanbul: Çağaloğlu Yay.

----- (1990). **İhyâ Ulûmi’d-Din** (I-IV). Çev.: M.A. Müftüoğlu, İst.: Tuğra Neşriyat.

GILLILAND, J.C. & TEMPLER, D.I. (1986). “Relationship of Death Anxiety Scale factors to subjective states”. **Omega**, 16 (2): 155-167.

GÖLPINARLI, A. (1985). **Mevlana Celaleddin**. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

HILGARD, E.R., ATKINSON, R.C. & ATKINSON, R.L. (1975). **Introduction to Psychology** (6th ed.). New York: Harcourt Brace Jovanovich.

HÖKELEKLİ, H. (1992). “Ölümlle ilgili tutumların dinî davranışla ilişkisi üzerine bir araştırma (1)”. **Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Der.**, 4:57-85.

- İBN MACE, E.A.M. b. Y. (1992). **Sünen** (I-II). İst.: Çağrı Yay.
- KÖPRÜLÜ, F. (Tarihsiz). **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**. (6. basım) İstanbul: TDİ Başk. Yayınları.
- KRECH, D., CRUTCHFIELD, R.S. & LIVSON, N. (1974). **Elements of Psychology**. (3rd ed.), New York: Alfred A. Knopf Inc.
- KUR'AN-I KERİM VE TÜRKÇE ANLAMI**. (1986). H. Atay ve Y. Kutluay (Türkçe anlamı). Ank.: Diyanet İşleri Başk. Yay.
- MEADOW, M.J. & KAHOE, R.D. (1984). **Psychology of Religion: Religion in individual lives**. New York: Harper & Row, Publishers.
- MÜSLİM, E.H.H. (1992). **Sahih** (I-III). İst.: Çağrı Yay.
- OKEBUKOLA, P.A. (1986). “*Relationships among anxiety, belief system and creativity*”. **The Jou. of Social Psychology**, 126 (6): 815-816.
- TEMPLER, D.I. (1970). “*The construction and validation of Death Anxiety Scale*”. **The Jou. Of General Psychology**, 82: 165-174.
- TİRMİZİ, M. b. İ. b. S. (1992). **Sünen** (I-V). İst.: Çağrı Yay.
- YILDIZ, M. (1998). **Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**. İzmir: D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- (1999). “*Ölüm Kaygısıyla Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Yorum*”. **Düşünen Siyaset**, 1 (4): 105-119.